

WODC

2 | 16

Justitiële verkenningen

Radicalisering en terrorisme

verschijnt 6 maal per jaar • jaargang 42 • mei

JV

Boomjuridisch

2 | 16

Justitiële verkenningen

Radicalisering en terrorisme

Versijnt 6 maal per jaar • jaargang 42 • mei

Boomjuridisch

Wetenschappelijk Onderzoek- en
Documentatiecentrum
Ministerie van Veiligheid en Justitie

Justitiële verkenningen is een gezamenlijke uitgave van het Wetenschappelijk Onderzoek- en Documentatiecentrum van het ministerie van Veiligheid en Justitie en Boom juridisch.

Redactieraad

dr. A.G. Donker
dr. B. van Gestel
dr. R.A. Roks
dr. B. Rovers
dr. mr. M.B. Schuilenburg
dr. M. Smit
dr. E. Snel

Redactie

mr. drs. M.P.C. Scheepmaker

Redactiesecretariaat

tel. 070-370 65 54
e-mail infojv@minvenj.nl

Redactieadres

Ministerie van Veiligheid en Justitie,
WODC
Redactie Justitiële verkenningen
Postbus 20301
2500 EH Den Haag
tel. 070-370 71 47
fax 070-370 79 48

WODC-documentatie

Voor inlichtingen: Infodesk WODC,
e-mail: wodc-informatiedesk@minvenj.nl, internet: www.wodc.nl

Abonnementen

Justitiële verkenningen verschijnt zes keer per jaar. In digitale vorm is het tijdschrift beschikbaar op de website van het WODC, zie www.wodc.nl/publicaties/justitiële-verkenningen/index.aspx. Belangstellenden voor een plusabonnement kunnen zich richten tot Boom juridisch. Een plusabonnement biedt u naast de gedrukte nummers tevens het online-archief vanaf 2002 én een e-mailtendering. De abonnementsprijs bedraagt € 194 (excl. btw, incl. verzendkosten). Het plusabonnement kunt u afsluiten via

www.bjutijdschriften.nl. Of neem contact op met Boom distributiecentrum via tel. 0522-23 75 55 of e-mail tijdschriften@boomdistributiecentrum.nl.

Abonnementen kunnen op elk gewenst tijdstip ingaan. Valt de aanvang van een abonnement niet samen met het kalenderjaar, dan wordt over het resterende gedeelte van het jaar een evenredig deel van de abonnementsprijs in rekening gebracht. Het abonnement kan alleen schriftelijk tot uiterlijk 1 december van het lopende kalenderjaar worden opgezegd. Bij niet-tijdige opzegging wordt het abonnement automatisch voor een jaar verlengd.

Uitgever

Boom juridisch
Postbus 85576
2508 CG Den Haag
tel. 070-330 70 33
e-mail info@boomjuridisch.nl
website www.boomjuridisch.nl

Ontwerp

Tappan, Den Haag

Coverfoto

© Julius Schrank/Kollektiv25/HH

Een pro-islamdemonstratie in de Schilderswijk in Den Haag, 24 juli 2014.

ISSN: 0167-5850

Opname van een artikel in dit tijdschrift betekent niet dat de inhoud ervan het standpunt van de Minister van Veiligheid en Justitie weergeeft.

Inhoud

Inleiding	5
<i>B.G.J. de Graaff</i> IS en zijn voorgangers: gewelddadig radicalisme in historisch perspectief	9
<i>A.R. Feddes, L. Nickolson en B. Doosje</i> Triggerfactoren in het radicaliseringsproces	22
<i>F. Geelhoed en R.H.J.M. Staring</i> Wereldbeelden en weerbaarheid van Turks-Nederlandse jongeren. De twee gezichten van een sterke interne gerichtheid	49
<i>J.L. de Bie</i> De werkwijze van jihadistische netwerken	66
<i>B.A. de Graaf en D. Weggemans</i> Na de vrijlating. Observaties en dilemma's in de omgang met (voormalige) terrorismege-detineerden	78
<i>J. van Buuren</i> Radicale verliezers en de noodzaak tot ontschotten	98
Summaries	111
Congresagenda	114

Na de vrijlating

Observaties en dilemma's in de omgang met (voormalige) terrorismege-detineerden

*B.A. de Graaf en D. Weggemans**

De dreiging van zogeheten 'Syriëgangers' en 'terugkeerders' staat in 2016, met de aanslagen in België en Parijs in ons geheugen gegrift, hoog op de agenda. De toenemende groep westerse 'uitreizigers' naar Syrië en Irak heeft dan ook inmiddels tot een grote berg bestuurlijke en wetgevende maatregelen geleid. Het gevolg is dat er ook steeds meer personen rondlopen die in aanraking zijn gekomen met contra-terrorismebeleid, als verdachte, of als veroordeelde. In Nederland betrof dit aantal arrestanten tussen 2001 en 2009 naar schatting 162 mensen en er zaten tussen 2006 en 2014 naar schatting 60 personen vast op de Nederlandse 'terroristenafdelingen' (TA's) (De Graaff & Kessels 2010; De Graaf 2014). Na 2014 is het aantal terrorismege-detineerden in Nederland verder toegenomen en zijn er concrete plannen voor uitbreiding van de capaciteiten van de Nederlandse TA's.

De detentie van terroristen is de afgelopen jaren onderwerp van groeiende wetenschappelijke interesse (zie bijvoorbeeld Veldhuis e.a. 2010; Hamm 2013; Silke 2014; Veldhuis 2015). Wetenschappelijke studies concentreerden zich onder meer op de vraag of terrorismeveroordeelden nu wel of niet geïsoleerd moeten worden van andere gevangenen. Wat er *na* een korter of langer verblijf in detentie (of voorarrest) met terrorismeverdachten gebeurt, is echter niet of nauwelijks onderzocht. Dit terwijl ook de vrijlating van vermeende terroristen belangrijke veiligheidsvraagstukken met zich meebrengt. Met name het risico op recidive houdt de maatschappelijke gemoederen doorgaans bezig. *Willen deze vermeende terroristen eigenlijk wel terugkeren in de*

* Prof. dr. Beatrice de Graaf is als hoogleraar History of International Relations & Global Governance verbonden aan de Universiteit Utrecht. Daan Weggemans, MSc is als onderzoeker verbonden aan het Institute for Security and Global Affairs (Campus Den Haag) van de Universiteit Leiden. Het onderzoek waarop dit artikel is gebaseerd, werd gefinancierd door Politie & Wetenschap.

maatschappij, die zij voor hun arrestatie verafschuwden en die hen ook nog eens voor hun idealen heeft bestraft? Recente ervaringen in binnen- en buitenland met veroordeelde extremisten die na hun vrijlating weer vervielen in criminele of extremistische handelingen, voeden deze twijfel.¹

Hoewel steeds meer experts het belang van toezicht en begeleiding bij de re-integratie van gedetineerden met een extremistische achtergrond benoemen, is de wetenschappelijke kennis voor verdere uitwerking van dergelijke claims vooralsnog beperkt (Mullins 2010; Horgan & Braddock 2010). In ons onderzoek – in boekvorm gepubliceerd onder de titel *Na de vrijlating*, en hier als samenvatting van methoden en dilemma's gepresenteerd – hopen we dan ook een belangrijke lacune in het onderzoek naar detentie en (de)radicalisering van terrorismeverdachten te vullen. Dit onderzoek is vooral gericht op het – praktisch en exploratief – in kaart brengen van partijen en instanties die hierbij een belangrijke rol spelen, en dit proces bewust of onbewust beïnvloeden. Dat brengt ons tot de volgende onderzoeksvraag:

Welke factoren tijdens en na detentie dragen bij aan succesvolle of onsuccesvolle re-integratie van personen die gedetineerd hebben gezeten op verdenking van gewelddadig extremisme?

In dit artikel bespreken we onze onderzoeksmethode, en geven we een samenvatting van de belangrijkste bevindingen. Voor de onderliggende empirie en de volledige gegevens uit de interviews en gesprekken moet onze volledige studie worden geraadpleegd.

Methoden

Het beschreven onderzoek is exploratief van karakter, dat wil zeggen dat we ons van tevoren geen restricties hebben opgelegd voor wat betreft de keuze of identificatie van factoren. Het onderzoek is dus ook beperkt in zijn scope; overzichtelijke aantallen personen zijn geraad-

1 Zo mengde Sadiq Sbaa zich na zijn detentie in Vught, waar hij zat nadat hij was gearresteerd in Kenia op verdenking van terroristische activiteiten, samen met twee van zijn eerdere reisgenoten in de gewapende strijd in Syrië. Sbaa vertelde nog voor hij sneuvelde dat de 'TA een soldaat van [hem] heeft gemaakt'. Ook verschillende ex-gedeteneerde leden van de Hofstadgroep vertrokken naar Syrië of Irak, onder wie Jermain Walters, die dit samen met zijn vrouw en twee kleine kinderen deed.

pleegd. Hierbij hoort een kwalitatieve benadering. Voor dit onderzoek is wetenschappelijke literatuur over re-integratie, *desistance* en (de)radicalisering geraadpleegd, alsook (beleids)documenten over bestaande instrumenten en praktijken op dit terrein in binnen- en buitenland. Daarnaast zijn er diverse semigestructureerde interviews afgenomen. Er is gezocht naar respondenten met een extremistische achtergrond die zelf hebben moeten re-integreren na hun detentie, alsmede naar vertegenwoordigers van instellingen die betrokken zijn bij dergelijke re-integratieprocessen. Met zeven van deze ex-gedetineerden is er minstens één persoonlijk diepte-interview afgenomen. De informatie over de andere drie ex-gedetineerden is afkomstig uit interviews met advocaten, vrienden, familie en voormalige begeleiders. Voor dit onderzoek zijn de respondenten geanonimiseerd, dit heeft verder geen inhoudelijke gevolgen.

De vraag blijft uiteindelijk in hoeverre de interviews die zijn afgenomen de waarheid volledig zullen reflecteren. Hoewel alle geïnterviewde ex-gedetineerden aangeven geweld te hebben afgezworen, is desondanks een van hen (gedurende het onderzoek), na afname van een interview, afgereisd naar Syrië of Irak. Dit geeft al meteen de relatieve waarde van interviews aan. Dit geldt overigens ook voor de interviews met familieleden, maar ook voor die met professionals en andere relevante betrokken partijen bij de re-integratie. Dergelijke beperkingen zijn inherent aan sociaalwetenschappelijk onderzoek en dienen in het achterhoofd te worden gehouden bij het lezen van dit artikel.

Vanwege de relevantie en zeggingskracht van de bevindingen hebben we ons op één groep gericht, en wel op de re-integratie van ex-gedetineerden met een vermeende jihadistische achtergrond. De ex-gedetineerden die centraal staan in dit onderzoek zaten vast tussen 2002 en 2014, en waren op het moment van het interview allemaal weer langer dan een jaar op vrije voeten. De meesten van hen verbleven tussen 2010 en 2014 een periode op de TA's in de penitentiaire inrichtingen De Schie en Vught. Eén persoon zat meerdere jaren in een jeugddetentiecentrum en twee personen verbleven in reguliere inrichtingen. Zeven van hen werden veroordeeld. In drie gevallen volgde geen ver-

oordeling.² Naast interviews met ex-gedetineerden met een extremistische achtergrond zijn er interviews afgenomen met diverse (eerstelijns) professionals – in totaal 37 – die op enigerlei wijze betrokken zijn bij deze processen van maatschappelijke terugkeer. Deze zijn werkzaam als politieagent, onderzoeker, advocaat, beleidsmaker bij een gemeente of het Rijk, jeugdwerker, psychiater of als bestuurslid van een moskee. Ten slotte is er voor dit onderzoek gebruik gemaakt van informatie uit diverse open bronnen, zoals krantenberichten, documentaires en biografieën.

Gedurende de periode dat onze onderzoeksgroep in detentie zat, is het terrorismebeleid aan grote veranderingen en verschuivingen onderhevig geweest. Zo werden in 2006 twee TA's geopend, werd er in 2011 één gesloten en werd die in 2014 weer geopend. Ook is er vanaf circa 2010 sprake van eerste pogingen om de begeleiding, het toezicht en de controle binnen en buiten de gevangenis nadrukkelijker te sturen. Deze ontwikkelingen betekenen dat de hierna beschreven ervaringen van (ex-)gedetineerden en andere betrokken partijen niet beschouwd mogen worden als een een-op-eenevaluatie van de huidige aanpak. De uitkomsten van de interviews en analyse zijn bedoeld om inzicht te verwerven in de huidige praktijken van re-integratie van jihadistische of radicale ex-gedetineerden, om zo beter te begrijpen welke kansen en obstakels zich daarbij voordoen.

Theoretische inzichten

Wanneer een ex-gedetineerde de gevangenis verlaat, is het de taak van de overheid om erop toe te zien dat deze persoon niet langer een bedreiging voor de openbare orde of veiligheid vormt. Daarom zijn de afgelopen decennia diverse instrumenten ter voorkoming van recidive ontwikkeld die zijn afgestemd op reguliere criminelen. Het doel is tevens om de ex-gedetineerde zelf een 'zachtere landing' in de samen-

2 Onder deze respondenten bevindt zich één (ex-)gedetineerde Syriëganger, Farid. Deze respondent heeft twee pogingen gedaan naar Syrië uit te reizen, zowel voor als na zijn detentie. Inmiddels is Farid ook echt uit Nederland vertrokken. Het ontbreken van meer uitreizigers naar en terugkeerders vanuit Syrië is te verklaren op grond van de looptijd van dit onderzoek. Toen wij in 2011-2012 begonnen, was er van 'Syriëgangers' nog geen sprake. En de huidige (ex-)gedetineerde 'Syriëgangers' staan onder een streng regime van reclassering, politie, justitie of de AIVD, waardoor het voeren van interviews voor ons (en voor hen) onmogelijk of onwenselijk is. Een vervolgstudie zou de mogelijkheid bieden om ook de ervaringen van gedetineerde 'Syriëgangers' verder te onderzoeken.

leving te laten maken en zo aan diens resocialisatie bij te dragen. Bij ex-gedetineerden met een extremistische of jihadistische achtergrond ligt dit anders; deze vorm van criminaliteit is relatief nieuw, lastiger te doorgronden of te monitoren, en ook gevoelig vanwege de grote politieke en publieke aandacht die ervoor bestaat. Op basis van de bestaande theorie over radicalisering en deradicalisering kan er wel een samenhang met detentie en re-integratie worden verondersteld. In de eerste plaats zijn deradicalisering en uittrede niet hetzelfde. Deradicalisering is evenmin een omgekeerde film van radicalisering. Deradicalisering is een diepgaand proces waarin iemand afstand doet van radicale overtuigingen. Uittrede of disengagement houdt verandering van gedrag, kledij en disassociatie van radicale netwerken in (Horgan 2008). Ideologische opvattingen en religieuze overtuigingen zijn dikwijls resistent tegen externe interventies en blijven daardoor vaker consistent gedurende iemands levensloop. Het is niet te voorspellen en lastig te beïnvloeden waarom en hoe iemand deradicaliseert. Ook is de vraag of deradicalisering noodzakelijk is om recidive te voorkomen of dat uittrede of disassociatie in dit kader volstaat (zie ook Schuurman & Bakker 2015). Op uittrede en disassociatie lijkt de 'buitenwereld' in ieder geval meer vat te hebben. Beide verschijnselen hebben overigens zowel een ideologische als een praktische en sociale groepsgebonden component. Al die componenten moeten worden aangesproken wanneer interventies worden ontwikkeld om deradicalisering en uittrede te stimuleren (Demant e.a. 2008).

Dit inzicht en onderscheid – tussen overtuiging en gedrag, alsmede tussen het individuele en het groepsgebonden aspect – zijn belangrijk met het oog op de invloed van detentie op dit proces. Detentie kan namelijk de verbondenheid met radicale ideologieën en netwerken verstevigen. Dit bemoeilijkt een re-integratieproces in brede zin. Re-integratie valt immers samen met de bereidwilligheid om criminele en radicale netwerken los te laten, een nieuw 'regulier' bestaan op te bouwen, nieuwe 'reguliere' sociale contacten aan te gaan, en ook radicale overtuigingen bij te stellen zodanig dat ze in ieder geval niet meer tot gewelddadig of anderszins strafbaar gedrag leiden.

Opmerkelijk is dat in de bestaande praktijken van reclassering wel aandacht wordt besteed aan individuele praktische en ook psychologische begeleiding, maar dat het groepsgebonden aspect van radicalisering en deradicalisering er veel minder een plaats in heeft. Maar naast het in gesprek gaan met en monitoren van een ex-gedetineerde met

betrekking tot diens radicale overtuigingen, is juist het sociale netwerk ook zo van belang voor een succesvol traject van re-integratie. De kringen om gedetineerden heen scheppen immers de omstandigheden om uittrede en uiteindelijk wellicht ook deradicalisering positief te beïnvloeden. Via vrienden en familie en andere ‘positieve’ sociale contacten wordt de ‘beloning’, de ‘pull’-factor om oude radicale netwerken te verlaten, vergroot.

Die kringen kunnen als concentrische, deels overlappende, cirkels worden voorgesteld van (van binnen naar buiten): familieleden, eventuele vrienden, collega’s, studiegenoten, medegevangenen, DJI-personeel (bewaarders, directeur), reclassering en overige gespreks- en vertrouwenspersonen na vrijlating, justitie (OM), advocaten, wijkagenten en andere eerstelijns werkers. De mate waarin de (ex-)gedetineerde zich door die kringen laat beïnvloeden, hangt – hier vallen de resultaten van de interviews samen met de theorie – samen met de mate van vertrouwen, van herkenning en identificatie, alsmede met het consistente en consequente handelen van de personen in deze kringen. Besluiten en maatregelen die in de beleving van de ex-gedetineerde grillig, tegenstrijdig of willekeurig overkomen, verkleinen de acceptatie en daarmee ook het effect ervan. Herkenning, erkenning en begrip, bijvoorbeeld op intellectueel niveau of op religieus vlak, kunnen die vertrouwensband en daarmee ook de invloed daarentegen juist versterken.

Na de vrijlating, en in het ideale geval lang daarvóór, zijn re-integratieprogramma’s gericht op het wegnemen van barrières voor en het actief stimuleren van deradicalisering en uittrede van de gedetineerde jihadist of radicaal. Uit de literatuur blijkt dat re-integratie- en exitprogramma’s voor jihadistische (ex-)gedetineerden nog in de kinderschoenen staan. Over de effectiviteit ervan is nog te weinig bekend (Horgan & Braddock 2009). Wel lijken ervaringen met exitprogramma’s in Duitsland en in Scandinavië te suggereren dat investeren in interventies op het sociale en persoonlijk psychologische vlak eerder effect sorteert. Ideologische gesprekken of ‘overtuigingspogingen’ lijken daarentegen minder van invloed te zijn op gedragsveranderingen (Rommelspacher 2006; Fangen & Carlsson 2013). In lijn met die ervaringen lijken ook de programma’s in Jemen, die vooral gericht zijn op het discussiëren met gevangenen over de juiste interpretatie van de islam, en die niet met praktische en sociale interventies gepaard gaan, weinig effect te hebben (Rabassa e.a. 2010; Horgan & Braddock 2010).

Hoewel jihadistische (ex-)gedetineerden juist vanwege het verband tussen de jihadistische ideologie en geweld als zo'n groot risico worden beschouwd, kan het verband tussen detentie en deradicalisering *niet alleen* in termen van 'ideologie' of 'geloofsovertuiging' worden gevat. Ideologie is slechts een van de motieven en beweegredenen voor een gedetineerde om zich bij een extremistische groep aan te sluiten of die handelingen te plegen. Sociale en (in mindere mate) praktische motieven zijn meestal van minstens net zo'n groot belang, waarbij we hier vooral op de rol van de ex-gedetineerde in zijn of haar veronderstelde 'peer group' doelen. Hoe plaatst een ex-gedetineerde zichzelf in de samenleving, waar wil hij of zij bij horen, en hoe komt dat praktisch tot uitdrukking? Dit maakt ook dat een radicaliseringsproces nadrukkelijk samenhangt met het besef van eigen identiteit en identificatie met anderen (Weggemans & De Graaf 2015, p. 42-49). Deradicaliseren is in die zin ook meer dan alleen het afstand nemen van een bepaalde ideologie of sociale groep, het betekent in veel gevallen ook dat iemand afstand moet nemen van een identiteit of rol die houvast of zingeving biedt. Een gevoelde radicale identiteit kan zodoende een grote belemmering vormen voor zowel deradicalisering als re-integratie. Een dergelijke beschouwing vinden we ook terug binnen de bredere criminologische literatuur over 'desistance' en in het bijzonder in werk van Shadd Maruna (2001). Maruna benadrukt het belang van de relatie tussen identiteit en (het stoppen met) criminaliteit. Hij spreekt hier over de 'scripts' of 'self-stories' van criminelen die herschreven moeten worden om afstand te doen van een crimineel bestaan. Wij menen dat in de discussies over het risico van jihadisme en recidive nog te veel expliciete gewelddadige gedragingen of juist fundamentalistische ideologische overtuigingen centraal staan, en dat het vraagstuk van de eigen identiteit te weinig wordt meegewogen.

Praxeologische inzichten

In de praktijk blijkt de samenhang tussen detentie, re-integratie en de gewenste deradicalisering en uittrede (impliciet) te worden gestuurd door drie doelstellingen:

1. recidive voorkomen;
2. re-integratie bevorderen; en
3. toezien op de veiligheid door risico's te monitoren.

Die drie doelstellingen blijken evenwel vaak te botsen. Op de lange termijn versterken ze elkaar, maar op de korte termijn kunnen interventies ten behoeve van risicomanagement (zoals een meldplicht) de pogingen tot het opbouwen van vertrouwen en nieuwe sociale relaties doorkruisen. Dat die doelstellingen op de korte termijn door diverse instanties met tegenstrijdige en botsende interventies worden uitgevoerd, wordt nog te weinig als probleem beschouwd. Een overkoepelende coördinatie van de betrokken partijen en een samenhangend, op maat gemaakt pakket van interventies zouden dit probleem kunnen verkleinen.

Hieronder zetten we een aantal obstakels en stimuli met betrekking tot deradicalisering en uittrede *in detentie* onder elkaar. Vervolgens doen we dat voor mogelijke barrières en stimuli voor succesvolle trajecten van re-integratie *na detentie*.

Tijdens detentie

In ons onderzoek kwamen wij twee patronen van houdingen en gevoelens tegen. Ook al kunnen wij over de 'ulterior motives' van de door ons geïnterviewde gedetineerden geen oordeel uitspreken, hun uitspraken geven een goed inzicht in houdingen en gevoelens die in detentie, maar ook daarbuiten geventileerd worden. De eerste groep sprak zich negatief tot zeer kritisch uit. De tweede groep was milder. Voor de eerste groep waren *wantrouwen* en ook woede de leidraad in al hun uitspraken. Een van de eerste en meest genoemde *barrières* voor een gedetineerde om zijn radicale gedachtegoed en/of gedrag te laten varen, was het voortgezette en door een verblijf op de TA dikwijls nog toegenomen gevoel van wantrouwen:

'Ik vertrouw helemaal niemand (...) Ik zal nooit iemand vertrouwen. Er zijn echt maar een paar mensen bij wie ik dat doe. Ik ben vaak genoeg verraden. Zelfs nog in de gevangenis. (...) Dat is me vaak genoeg gebeurd.'
(een ex-gedetineerde)

Gedetineerden geven aan dat zij het regime op de TA als discriminerend, vernederend en overdreven hebben ervaren. Dat leidde er geregeld toe dat hun ideologische wereldbeeld bevestigd en zelfs versterkt werd. Een ex-gedetineerde beschreef de gevangenis als 'een oven'. Zo

stelt hij: 'Ik heb daar jongens gezien (...) die gingen met een heel ander gevoel [veel extremer; red.] naar buiten.' Een ander vertelt hoe zijn blik op de maatschappij na zijn vrijlating negatiever was geworden: 'Ik stond nog steeds achter de ideologie die ik eerder had. Ik stond scherper dan daarvoor. De gevangentijd had mij alleen maar gesterkt in die gedachten. Het strenge regime, hoe ze met je omgingen (...).' De tweede groep lijkt meer te hebben gedaan aan *zelfreflectie*. Voor ten minste de helft van de onderzochte gedetineerden die langer hadden vastgezet, leidde hun verblijf in detentie tot een mildere en minder kritische houding ten aanzien van de Nederlandse samenleving. Zo geeft een van de respondenten aan dat zijn detentie 'het beste was dat [hem] ooit was overkomen'. Deze gedetineerden gaven aan dat zij met hun detentie tijd hadden gekregen om na te denken en om afstand te doen van hun oude (radicale) netwerken en idealen. Dit bleek overigens in alle gevallen een langdurig en geleidelijk proces, dat allerlei aspecten van iemands leven raakt. Dit sluit aan bij hetgeen eerder beschreven, namelijk dat (de)radicalisering ook een identiteitsvraagstuk is. Zo onderstreept ook een ex-gedetineerde die we spraken:

'Alle vragen en standpunten, dat bedoel ik ook met [het zoeken naar een nieuwe; red.] identiteit, je mening over letterlijk alles moet je herzien. Je gaat er opnieuw over nadenken en je komt dan vaak tot hele andere uitkomsten.'

Een *stimulus* voor deradicalisering en uittrede was de mogelijkheid om met andersdenkende religieuze experts in gesprek te komen. Dan kon het ook gebeuren (bij een drietal respondenten) dat er ruimte ontstond om twijfel over de eigen opvattingen toe te laten. 'Door discussies met mijn coach en zelfstudie ging ik over mijn eigen strikte interpretaties van bepaalde teksten nadenken en kwam ik tot een andere invulling van het geloof', legt een ex-gedetineerde uit.

Eigen rol in de groep

Voor beide hierboven besproken groepen, de *wantrouwigen* en de *reflectieven*, gold dat de waarneming van de eigen rol in de groep van doorslaggevend belang was. Dat de TA gevangenen juist herkenning, erkenning en solidariteit bij elkaar zochten (en vonden), betekent dat dit een enorme sociale *barrière* kon zijn voor deradicalisering en uit-

trede. Hun radicale ‘sociale identiteit’ werd door de kameraadschap met andere jihadistische gedetineerden juist bevestigd. Voor sommige gedetineerden die aan voorbereidingen voor aanslagen hadden meegedaan, groeide de status als martelaar en rolmodel; hun ‘street credibility’ nam toe. Daarnaast gaven sommige gesprekspartners aan dat ze tijdens en na hun detentie voortdurend onderworpen waren aan sociale controle van medegedetineerden, waardoor afstand doen van extremisme werd bemoeilijkt. Dit gevoel van verwijdering ten opzichte van de maatschappij en ‘opsluiting’ in de eigen groep werd volgens sommige professionals door de aandacht in de media dikwijls verder vergroot. Het feit dat het bij jihadistische gedetineerden in een aantal gevallen (niet bij allemaal) om *high profile*-cases ging, maakte de normalisering, losweking en deradicalisering er volgens hen niet eenvoudiger op.

Tegelijkertijd maakt een verblijf in detentie (in het bijzonder op de TA) het zeer lastig om bestaande ‘positieve’ familie- of vriendschappelijke relaties duurzaam te onderhouden. Dat is wenselijk wanneer het om andere geradicaliseerde vrienden of familieleden gaat, maar niet wanneer het om contacten gaat die de gedetineerde juist kunnen voorbereiden of helpen bij de re-integratie.

Een persoonlijk psychologische *barrière* betreft ook de verhoogde mate van stress en trauma’s die we bij de respondenten bemerkten. Isolement en restrictieve behandelingen (hoe nodig soms ook vanuit veiligheidsoverwegingen!) zijn niet bevorderlijk voor de geestelijke gezondheid, ze vormen zo een belasting voor het traject van re-integratie en resocialisatie. Een ex-gedetineerde stelt: ‘Het verandert je wel. Je hebt nauwelijks contact met mensen. (...) Je kunt niemand fysiek aanraken. De impact daarvan kun je niet begrijpen als je dat niet hebt meegemaakt.’ Een ander geeft aan dat toen hij hoorde dat hij vrij zou komen, hij eigenlijk niet naar buiten wilde gaan. ‘Ik was bang om naar buiten te gaan. Ik dacht: hoe ga ik dat doen? Toen ik buitenkwam, zag ik allemaal dingen bewegen. Er was een hele wereld’, vertelde hij.

Meningen over het detentieregime

Verder bleek uit een aantal interviews dat de respondenten van mening waren dat het regime waaronder zij zaten weinig creatief en flexibel was. Als een maatregel vanuit risico-oogpunt genomen kon worden, werd dat ook geregeld gedaan, of een gedetineerde het – in

zijn of haar eigen ogen! – nu ‘verdiende’ of niet. ‘Gewone’ gedetineerden mochten al lang gezamenlijk luchten, in de gemeenschapsruimte rondwandelen, voor jihadistische gedetineerden golden strengere beperkingen, ‘waartegen maar moeilijk in beroep kon worden gegaan’, zo luidde de kritiek.

Toch waren enkele (een kleine helft) ex-gedetineerden, overlappend met de groep van *reflectieven*, ook positief over het feit dat ze in detentie handelingsperspectieven aangeboden kregen. Het volgen van een opleiding werd als *stimulans* voor deradicalisering en uittrede beschouwd. (Hoewel één respondent opmerkte dat wanneer er gestudeerd mag worden, de gevangenisleiding dan ook de faciliteiten om dat te doen moet regelen, zoals toegang tot literatuur of internet.) Ook de aanwezigheid van experts, de mogelijkheid van ‘zinvol’ debat en discussie, en continuïteit van bewaarders werden als positieve elementen opgevat. Tevens werd het voor de ex-gedetineerden hierdoor gemakkelijker (want voorspelbaarder en herkenbaarder) om met beperkingen, restricties en versoepelingen daarvan om te gaan. Wel waren beide groepen gedetineerden, dus niet alleen de wantrouwigen, maar ook degenen met een meer open en reflectievere houding, unaniem van mening dat het ‘beloningssysteem’ beter, consistent en flexibeler op hun gedrag kon worden afgestemd.

Schematisch laat de theoretische samenhang van deradicalisering/uit-trede en detentie zich aldus optekenen:

Na de vrijlating

Na de vrijlating stonden de meeste gedetineerden gedesoriënteerd weer op straat. Zij geven aan dat er sprake was van een ‘cold turkey’-effect. Een ex-gedetineerde vertelt:

‘Mijn vrijlating ging eigenlijk van de een op de andere dag. (...) Dan sta je met je tas buiten en stel je jezelf de vraag: “en nu?” Je moet je zorgverzekering gaan betalen, bankrekening regelen. Uiteindelijk was het moeilijk en nieuw voor mij. Ik wist niet waar ik moest zijn.’

In de omgang met de beperkingen en uitdagingen van het leven na de vrijlating zien we de patronen die we hierboven hebben geschilderd

Tabel 1 **Obstakels en stimuli voor deradicalisering**

Deradicalisering en uit-trede in detentie	Obstakels voor deradicalisering	Stimuli voor deradicalisering
Ideologie	<ul style="list-style-type: none"> - Versterking 'injustice frames' en gevoel van wantrouwen door ervaren willekeur, onderdrukking en vernedering - Doorgaande <i>dawa</i> op de TA - Ideologische <i>bonding</i> met lotgenoten 	<ul style="list-style-type: none"> - Duidelijkheid, heldere verwachtingen; eenduidig beleid sancties en aanbiedingen - Religieuze dialoog (soms ook met andersgelovigen, rabbi, enz.) - Toelaten van twijfel
Sociale verbanden/ omgeving	<ul style="list-style-type: none"> - 'Martelaren' en rolmodellen in de directe omgeving - Ervaren sociale controle van <i>peers</i> - 'Othering': bevestiging jihadistische identiteit door anderen - Verhoging 'street credibility' - Te veel besluiten gericht op veiligheid en risicomanagement, te weinig oog voor re-integratie en resocialisatie-doelstellingen 	<ul style="list-style-type: none"> - Oude contacten laten niets van zich horen; hypocrisie voormalige radicale kameraden - Vinden/aanbieden van nieuwe vrienden - Soms: weghalen uit oude groep, tussen reguliere gedetineerden zetten - Iik-op-stukmaatregelen en flexibele houding vanuit DJI-omgeving
Persoonlijke ervaringen en behoeftes	<ul style="list-style-type: none"> - TA kan trauma's en stress vergroten - Vermijdingsgedrag, opzoeken isolement - Cognitieve dissonantie: al zoveel in jihadisme geïnvesteerd - Behoefte aan 'maten', aan begrip en erkenning 	<ul style="list-style-type: none"> - Nieuwe handelingsperspectieven aanbieden: bijv. studie in detentie - Gezin/invloed familie - Coachingsgesprekken - Gesprekken met experts

terug: de 'wantrouwe' groep raakt nog verder gedesillusioneerd of koestert weer, of nog steeds, radicale ideeën. De 'reflectieve' groep is zeker niet onkritisch, maar blijkt vaker open te staan voor hulp en geboden kansen.

De meeste ex-gedetineerden erkenden dat ze hulp en begeleiding hadden gehad, en daar nog steeds gebruik van konden maken. Maar de praktijk van de re-integratietrajecten was veelal, zo bleek uit de verzamelde interviews, afhankelijk van individuele personen, ad-hocbereidheid van instanties om wel of niet samen te werken, het toevallige kennis- en expertiseniveau in de wijk en de inzet van gemeenteambtenaren of familieleden. De ex-gedetineerden zelf gaven aan het meest aan hun familieleden of coaches te hebben gehad.

Opvallend was dat de meeste respondenten, zowel de ex-gedetineerden als de professionals, het meeste heil verwachten van maatregelen en interventies op het sociale en op het praktische vlak. Simpelweg iemand laten verhuizen naar een andere wijk, en hem of haar de mogelijkheid bieden ‘opnieuw te beginnen’, werd als een *stimulus* voor spoedige re-integratie gezien. Ook praktische begeleiding bij het opbouwen van nieuwe netwerken van kennissen, lidmaatschappen van sportclubs, het vinden van een baan, stage of opleiding werd positief gewaardeerd.

Toch maken de professionals onder de respondenten zich zorgen over de vrijblijvendheid van die re-integratietrajecten; dat zien zij als een grote *barrière*. Vooral de geïnterviewde politieagenten zien met lede ogen aan hoe gemakkelijk ex-gedetineerden zich ook aan reclassering en opgelegde programma’s kunnen onttrekken. Daarom bepleiten zij de verplichting tot het aangaan van (therapeutische) sessies met coaches, en ook de mogelijkheid om snel en flexibel bestuurlijke maatregelen (meldplicht, contactverbod, enz.) te kunnen inzetten als middel achter de hand.

Een grote stimulus voor re-integratie zien de professionals in de inzet van verschillende concentrische en overlappende kringen van hulp en sociale contacten: of het nu om vrienden, familieleden, imams of gemeentewerkers gaat. Een ex-gedetineerde vertelt:

‘Ik kwam buiten. Had geen geld, geen uitkering, niets. Na twee weken ging ik naar de gemeente. Het was echt wel even crisis. Ik had allerlei soorten problemen. Ging bij mijn broer en vader leven. Nu heb ik mijn eigen huis. (...) Iemand van de gemeente heeft me heel goed geholpen en helpt me nog steeds (...) met van alles en nog wat: huis, papieren, enzovoort.’

Ten aanzien van politie en justitie bestaat meer wantrouwen. Hier benoemt een grote groep ex-gedetineerden ook de rolverdeling en de gescheiden functies van de personen die hen bij hun re-integratie helpen, en de politieagenten die hen als een risico voor de veiligheid zien. Een aantal ex-gedetineerden geeft aan daar prima mee te kunnen leven, maar dan moet de wijkagent zich ook niet als sociaal werker of als ideologische gesprekspartner opwerpen. Het liefst worden zij zo veel mogelijk ‘met rust gelaten’. Een deel van de geïnterviewde ex-gedetineerden zou zelfs het liefst willen emigreren: ‘Ik kan me geen

betere optie bedenken, omdat ik weet dat ik daar met rust gelaten word', zegt een van hen.

Een van de grootste obstakels voor re-integratie werd door professionals én ex-gedetineerden gezamenlijk gezien in de – in hun ogen – willekeurige, grillige en rigide toepassing van de sanctieregeling.³

Ook sommige geïnterviewde (ex-)gedetineerden staan (of stonden) op de 'sanctielijst'. Een ex-gedetineerde had zicht op een nieuwe baan, maar kon door de sanctieregeling geen bankrekening openen of salaris rechtstreeks ontvangen. Hierover stelt hij:

‘Ze zeggen dan “Je moet gaan werken.” Maar ik zeg dan: “wat heeft het voor zin om te gaan werken? (...) alles wordt gelijk bevroren, ik kan niet bij mijn geld en krijg ook geen garantie dat het ooit vrijkomt.”’

Hulp vanuit de gemeente bij het regelen van geldzaken, huur of uitkering was vervolgens noodzakelijk, maar ook hier verliep de informatiedeling tussen de instanties moeizaam. Verschillende professionals geven in dit kader aan dat een plaatsing op de sanctielijst de re-integratie aanzienlijk kan belemmeren.

Verder herkennen we in de periode na de vrijlating veel obstakels (en stimuli) uit de periode van detentie. Sommigen blijven bijvoorbeeld na hun vrijlating actief in oude netwerken. Een van de ex-gedetineerden legt uit:

‘Toen ik vrijkwam wilde niemand met me omgaan. Normale mensen wilden niet met mij omgaan. Wie wilden er wel met me omgaan? Mensen die volgens Nederland bepaalde “extreme gedachten” hebben. Die gaan met me zwemmen, met me voetballen, die vinden het leuk om met me om te gaan. Ik ga met hem om en dan zegt de overheid: “Ja, hij hoort nu bij een radicaal groepje”. Nee denk ik dan, dit zijn de mensen die met mij om willen gaan! Wat moet ik nou doen? De hele dag alleen thuis gaan zitten?’

3 Met de Sanctieregeling 2007-II geeft het ministerie van Buitenlandse Zaken gevolg aan afspraken die direct na de aanslagen van 11 september 2001 zijn gemaakt in het verband van de VN en de EU. De sanctielijsten van de VN en de EU bevatten namen van personen en organisaties waarvan de tegoeden worden bevroren. Het is tevens verboden financiële diensten te verrichten ten behoeve van deze personen of organisaties of hun middelen ter beschikking te stellen. De ministers van Financiën en Buitenlandse Zaken kunnen in overleg besluiten om de sanctieregeling op iemand van toepassing te verklaren of deze persoon ontheffing te verlenen. De namen van personen of organisaties die op de sanctielijst staan, worden gepubliceerd in de Staatscourant. Na veroordeling door de rechter voor een (terroristisch) misdrijf volgt meestal ook de implementatie van de sanctieregeling. De sanctieregeling en de sanctielijsten zijn niet onomstreden.

Een andere ex-gedetineerde vertelt dat hij merkt dat binnen deze oude netwerken mensen anders tegen hem aankijken:

‘Mensen kijken tegen je op. (...) Ook criminelen die niets met het geloof te maken hebben. Je hebt aandacht, iedereen wilde wat vragen, met je omgaan – in ieder geval uit mijn oude omgeving. Ja die hadden echt respect voor me. (...) “Hij is voor het geloof vastgezet!”. Dat voelt ook goed. Iedereen wilde iets van me, dat was dus tegelijkertijd ook moeilijk.’

Andere personen met mogelijk positieve invloeden namen juist steeds meer afstand: ‘Mensen ontlopen me. Het zijn gewoon straatjongens die afstand nemen, van werk. Met wie ik samen ging fitnessen.’ Ook beschrijven sommige respondenten hoe zij na hun vrijlating nog steeds sterke vijandbeelden koesteren jegens de maatschappij. De meesten van de ex-gedetineerden, alsook enkele professionals, geven verder aan dat het vormen van een toekomstperspectief lastig blijft. Zo beschrijft een advocaat het leven van zijn cliënten als een leven van ‘doormodderen’. ‘Zonder baan, met schulden en soms met psychische klachten.’ Dat geldt gelukkig niet voor alle geïnterviewde ex-gedetineerden. Vier van hen zijn tijdens of na hun detentie met een opleiding of cursus begonnen, twee van hen hebben die opleiding inmiddels afgerond. Coaches en initiatieven die bijdragen aan de ontwikkeling van een positief toekomstperspectief worden dan ook in de periode na de vrijlating genoemd als stimuli voor de re-integratie. Deze en overige inzichten zijn in Tabel 2 schematisch weergegeven.

Tot slot

Dit artikel heeft in vogelvlucht obstakels en stimuli voor een succesvol beleid van re-integratie en resocialisatie in kaart willen brengen. Ten eerste is het van belang te onderstrepen dat een effectieve re-integratie begint bij de ex-gedetineerde zelf. Hij of zij moet in meer of mindere mate bereid zijn afstand te doen van een leven als extremist. Pas dan lijkt de kans op een veilige maatschappelijke terugkeer reëel. In dit onderzoek hebben wij die houding als ‘reflectief’ en ‘open’ omschreven, dit in tegenstelling tot de ‘wantrouwigen’, die zeer afhoudend, kritisch en dikwijls ook gewoon boos bleven. Een overheid kan een

Tabel 2 Barrières en stimuli voor re-integratie

Re-integratie na vrijlating	Barrières voor re-integratie	Stimuli voor re-integratie
Ideologie	<ul style="list-style-type: none"> - Versterking 'injustice frames' door ervaren willekeur, onderdrukking en vernedering vanuit TA - Terugval in oude netwerk en doorgaande <i>dawa</i> 	<ul style="list-style-type: none"> - Duidelijkheid, heldere verwachtingen; eenduidig beleid sancties en aanbiddingen - Religieuze dialoog (kan ook met andersgelovigen, rabbi, enz.) - Toelaten van twijfel
Sociale verbanden/omgeving	<ul style="list-style-type: none"> - Gezien worden als 'martelaar' en jihadistisch rolmodel - Stigmatisering als jihadist; 'othering': bevestiging jihadistische identiteit - Verhoging 'deviant pride' en 'street credibility' als radicaal - Versnipperde (sociale) controle - Tegenstrijdige signalen vanuit verschillende instanties en professionals (gemeente, politie, BZ, moskee) 	<ul style="list-style-type: none"> - Verhuizen naar nieuwe omgeving - Oude contacten laten niets van zich horen; hypocrisie voormalige radicale kameraden - Vinden van nieuwe vrienden (niet-jihadistisch, niet-crimineel) - Gezin/invloed familie
Persoonlijke ervaringen en behoeftes	<ul style="list-style-type: none"> - Cold turkey na TA - Gegroeid wantrouwen, trauma's, stress - Ontbreken toekomstperspectief - Cognitieve dissonantie: al zoveel in jihadisme geïnvesteerd; niet willen loslaten - Behoeftes aan 'maten', aan begrip en erkenning - 'Outlaw' worden door sanctieregeling - Vrijblijvendheid in omgang met opgelegde beperkingen en programma's 	<ul style="list-style-type: none"> - Studie - Hulp bij huur, stage, opleiding, enz. - Coachingsgesprekken - Verplichting tot therapeutische sessies - Maatwerk: combinatie van dwang met aanbod van hulp en begeleiding - Hulp door ervaren en vertrouwde professionals: continuïteit en herkenbaarheid (geen 'snelle bureaus')

dergelijk proces van disassociatie en re-integratie wel proberen te stimuleren door mogelijke obstakels weg te nemen en zo een perspectief op een ander leven te creëren.

Ten tweede zijn in dit artikel veel onderliggende en aanpalende kwesties rond recht, risicomanagement of internationale verplichtingen niet besproken. Ook de ethische discussie in hoeverre (en hoelang) iemand die zijn of haar straf heeft uitgezeten ter bevordering van de

maatschappelijke veiligheid nog steeds als ‘outcast’ behandeld mag worden, wordt hier niet verder uitgewerkt.

Dit dilemma is wel een verdere studie waard. Oók omdat een duurzame veiligheid gebaat is bij een rechtmatig en als rechtvaardig en legitiem ervaren beleid van re-integratie en resocialisatie. In dit verband kan het vruchtbaar zijn om de ervaringen in Duitsland en de Scandinavische landen rondom exitprogramma’s voor neonazi’s en recentelijk ook nieuwe initiatieven voor re-integratie van (ex-)jihadisten nader te bestuderen. Onder welke omstandigheden, op welke wijze en voor hoelang worden daar rechtsextremistische ex-gedetineerden begeleid en gemonitord?

Een ander dilemma betreft de afweging van de kosten en de baten. Uit de hierboven vermelde inzichten blijkt wel dat re-integratie van jihadistische ex-gedetineerden een langdurige en vooral ook kostbare aanpak is. Terwijl we over de effecten van de exitprogramma’s en re-integratietrajecten nog zo weinig weten. We hebben gezien dat patronen van wantrouwen of juist van zelfreflectie tijdens detentie een belangrijke indicator zijn voor de mate waarin re-integratie en resocialisatie na de vrijlating verlopen. Maar hoe gaat dat precies? Wanneer en hoe zorgt een verhoogde inspanning op het vlak van re-integratie voor een verbetering van de veiligheidssituatie? Wanneer moeten de verwachtingen worden bijgesteld? Wanneer verhardt het wantrouwen zodanig dat ex-gedetineerden helemaal niet meer openstaan voor dergelijke programma’s, en wat moet er dan gebeuren? En hoe stimuleer je juist processen van reflectie op de eigen (sociale) identiteit? Om deze vragen structureel te beantwoorden, valt te denken aan het afnemen van een soort ‘anamnese’ bij de intake van gedetineerden, waarbij initiële houdingen (open, reflectief of wantrouwig) in kaart worden gebracht en vervolgens op maat gemaakte interventies en een aanpak (voor binnen en buiten de gevangenis muren) worden ontwikkeld die hiermee rekening houden.

In ieder geval zijn er nog wel werelden te winnen op het vlak van de coördinatie, centrale aansturing en dynamische maatvoering van dit soort trajecten. Meer kennis over en inzicht in deze re-integratiepraktijken over een langere periode dan dit onderzoek kon doen, zijn dringend noodzakelijk. Zeker in een complexe en dynamische context als de huidige (in 2016), waarin nog steeds een aanzienlijk aantal jongeren naar Syrië en Irak wil vertrekken om daar deel te nemen aan de gewelddadige jihad.

Omdat re-integratie al ver vóór de vrijlating begint, moet ook het beleid tijdens en na detentie goed op elkaar zijn afgestemd. Informatie over het strafdossier, sociale kringen en specifieke criminogene factoren kunnen handvatten bieden voor het latere traject van herintrede. In het ontwikkelen van zo'n persoonsgebonden pakket van re-integratie/exitmaatregelen zal aandacht moeten zijn voor differentiatie in de tijd (pas het pakket steeds weer aan), voor differentiatie in 'soorten' extremisten en voor een duidelijkere verbinding tussen sanctiemiddelen, preventieve en resocialiserende interventiemogelijkheden. Naast alle pleidooien voor meer kennis, kennis- en informatiedeling en centrale coördinatie van dit soort trajecten, moeten we evenwel vooral accepteren dat het een probleem van beheersing is, niet van radicale oplossingen. Controle en begeleiding zullen nu eenmaal niet automatisch leiden tot de gewenste resultaten. 'Na de vrijlating' betekent immers ook dat instanties en autoriteiten de vrijheid van een ex-gedeteneerde accepteren om binnen de grenzen van de wet zijn of haar eigen gang te gaan.

Literatuur

Bovenkerk 2011

F. Bovenkerk, *Een gevoel van dreiging. Criminologische opstellen*, Amsterdam: Uitgeverij Augustus 2011.

Demant e.a. 2008

F. Demant, M. Sloomman, F. Buijs & J. Tillie, *Teruggang en uittreding. Processen van deradicalisering ontleed*, Amsterdam: IMES 2008.

Fangen & Carlsson 2013

K. Fangen & Y. Carlsson, 'Right-wing extremism in Norway: Prevention and intervention', in: R. Melzer & S. Serafin (red.), *Right-wing extremism in Europe*, Berlijn: Forum Berlin/Politischer Dialog 2013, p. 327-357.

De Graaf 2012

B.A. de Graaf, *Gevaarlijke vrouwen. Tien militante vrouwen in het vizier*, Amsterdam: Boom 2012.

De Graaf 2014

B.A. de Graaf, 'The Van Gogh murder and beyond', in: B. Hoffman & F. Reinares (red.), *The evolving global terrorism threat: Cases from 9/11 to Osama bin Laden's death*, New York: Columbia University Press 2014, p. 144-187.

De Graaff & Kessels 2010

B. de Graaff & E.J.A.M. Kessels, 'Prison radicalisation in the Netherlands: Not a captivating problem', in P. Neumann (red.), *Prisons and terrorism: Radicalisation and de-radicalisation in 15 countries*, Londen: ICSR 2010.

Hamm 2013

M. Hamm, *The spectacular few*, New York: New York University Press 2013.

Horgan 2008

J. Horgan, 'Deradicalization or disengagement? A process in need of clarity and a counterterrorism initiative in need of evaluation', *Perspectives on Terrorism* (2) 2008, afl. 4, p. 3-8.

Horgan & Braddock 2009

J. Horgan & K. Braddock, *Assessing the effectiveness of current de-radicalization initiatives and identifying implications for the development of U.S.-based initiatives in multiple settings* (The National Consortium for the Study of Terrorism and Responses to Terrorism (START)), College Park: University of Maryland 2009.

Horgan & Braddock 2010

J. Horgan & K. Braddock, 'Rehabilitating the terrorists? Challenges in assessing the effectiveness of de-radicalization programs', *Terrorism and Political Violence* (22) 2010, afl. 1, p. 267-291.

Maruna 2001

S. Maruna, *Making good: How ex-convicts reform and rebuild their lives*, American Psychological Association 2001.

Melzer & Serafin 2013

R. Melzer & S. Serafin (red.), *Right-wing extremism in Europe*, Berlijn: Forum Berlin/Politischer Dialog 2013.

Mullins 2010

S. Mullins, 'Rehabilitation of Islamist terrorists: Lessons from criminology', *Dynamics of Asymmetric Conflict* (3) 2010, afl. 3, p. 162-193.

Neumann 2010

P. Neumann (red.), *Prisons and terrorism: Radicalisation and de-radicalisation in 15 countries*, Londen: ICSR 2010.

Rabasa e.a. 2010

A. Rabasa, S.L. Pettyjoh, J.J. Ghez & C. Boucek, *Deradicalising Islamist extremists*, Santa Monica: RAND Corporation 2010.

Rommelspacher 2006

B. Rommelspacher, *Der Hass hat uns geeint. Junge Rechtsextreme und ihr Ausstieg aus der Szene*, Frankfurt am Main: Campus Verlag 2006.

Schuurman & Bakker 2015

B. Schuurman & E. Bakker, 'Reintegrating jihadist extremists: Evaluating a Dutch initiative, 2013-2014', *Behavioral Sciences of Terrorism and Political Aggression* (8) 2015, afl. 1, p. 66-85.

Silke 2014

A. Silke (red.), *Prisons, terrorism and extremism: Critical issues in management, radicalisation and reform*, New York: Routledge 2014.

Veldhuis 2015

T. Veldhuis, *Captivated by fear: An evaluation of terrorism detention policy* (diss. Groningen), 2015.

Veldhuis e.a. 2010

T. Veldhuis, E. Gordijn, S. Lindenberg & R. Veenstra, *Terroristen in detentie. Evaluatie van de terroristenafdeling*, Den Haag: WODC 2010.

Weggemans & De Graaf 2015

D. Weggemans & B.A. de Graaf, *Na de vrijlating: een exploratieve studie naar recidive en re-integratie van jihadistische ex-gedetineerden*, Amsterdam: Reed Business 2015.